

ПЕРЕДМОВА

Перед падінням комунізму не один український історик жив надією, що відкриття тоді закритих радянських архівів приведе до появи на світ Божий нових і майже сенсаційних документів з новітньої історії України. Цього не сталося, принаймні досі. Або такі документи були знищені, або ці відкриття попереду, коли нарешті повністю відкриються архіви спецслужб — при чому не лише у Києві, а також чи насамперед у Москві¹. Що, однак, приносить приємні несподіванки, це публікація нових спогадів — таких, як мемуарів Кирила Трильовського чи Дмитра Шелеста.

Книжка, яку ви зараз тримаєте у руках, є ще однією такою несподіванкою. Це публікацією спогадів, що постали майже 70 років тому в індустріальному Детройті, штат Мічиган, з-під пера Пилипа Гайди (24.IX.1892 — 2. IX.1989), уродженця Тернопільщини та селянського інтелігента у першому поколінні. Читачеві ця книжка буде цікава описом історичних подій кінця ХІХ — початку ХХ ст., а також таких більш чи менш відомих постатей, як Іван Франко, Петро Карманський, Микола Куліш, Олег Ольжич, Юрій Коцюбинський, о. Микола Конрад і навіть Омелян Прицак ще до його переїзду до Гарварду (останній був учнем Гайди). Спогади мають також літературну вартість. Місцями вони читаються як оповідання Чехова (для прикладу, розповідь про дивакуватого сільського вчителя) або Гашекові «Пригоди бравого солдата Швейка».

Попри ці цікаві моменти, я хочу звернути увагу на вартість цих спогадів як джерела до історії ширших процесів — тих, що дають ключ до розуміння сучасної України. Пилип Гайда писав спогади для «найближчого покоління», маючи на увазі своїх нащадків. Однак самі спогади — це власне його покоління, покоління тих галицьких українців, що народилася наприкінці 1890-х рр. і дозрівали у часи воєн і революцій. Це покоління було змасакроване двома світовими війнами. Пилип Гайда наводить таку статистику: з 36 юнаків, що разом з ним закінчили гімназію, після Першої світової війни живими залишилися лише 15, а після Другої — 4-5. Ця статистика відображає найдраматичнішу, навіть трагічну частину колективної біографії покоління.

¹ Приклад одного з таких відкриттів — це радянські документи 1968 р., які показують, наскільки важливу роль відіграло українське питання у рішенні Кремля ввести війська до революційної Чехословаччини. Див.: *Kramer Michael. Ukraine and the Soviet-Czechoslovak Crisis of 1968 (Part 1): The Diaries of Petro Shelest // Cold War International History Project Bulletin 10 (1998) 234–247; Ukraine and the Soviet-Czechoslovak Crisis of 1968 (Part 2): New Evidence from the Ukrainian Archives.* — Режим доступу: <http://www.wilsoncenter.org/topics/pubs/ukraine.pdf>

Вона, однак, не повинна затемнювати іншої, більш оптимістичної історії: це покоління пережило великі цивілізаційні зміни — зміни, які історики, за браком кращого терміна, узагальнено називають «модернізацією» і котрі привели до постання сучасної України.

Покоління Пилипа Гайди було водночас і продуктом, й агентом цих змін. Його спогади докладно описують їх стартовий момент: сільське суспільство на межі XIX і XX ст. У них легко впізнаються схожі моменти з біографій Тараса Шевченка, Івана Франка чи Василя Стефаника, тобто всіх тих українців сільського походження, які стали інтелігентами у першому поколінні². Це історія допитливої дитини, обдарованої, як Франко, феноменальною пам'яттю (він міг дослівно відтворити раз прочитаний чи почутий текст), котру, як малого Шевченка, тягне далекий світ і вона любить мандрувати (чи, словами Пилипа Гайди, «безцільно волочитись»), і яка, як Шевченко і Франко, має майже хоробливе замилювання до видумування всяких неправдоподібних фантастичних історій та переповідання їх своїм ровесникам. Як у випадку Стефаника й інших інтелігентів сільського походження, бачимо небажання батька віддати свою обдаровану дитину до школи. Як найстаршого сина, Пилипа готували на наслідника господаря. Відповідно, його освіта мала йти звичним для сільського життя трибом: від випасання корів («нижчі класи») до оранки плугом («випускний клас»). Селяни не розуміли вартості шкільної освіти, звично кажучи: «мій дід, тато і я є і були хлопами, то нехай і діти ними залишаться». Сільські діти теж не радо ходили до школи — зокрема чи у першу чергу тому, що навчання було пов'язано з биттям. У селі панувала загальна згода, «що вчитель існує для того, щоб бив дітей». Єдиним освіченим чоловіком у селі був сусід батьків, який передплачував газети, зокрема «Громадський голос» — спеціальне видання русько-українських радикалів (Франка та ін.) для селян. Він є найближчим прообразом того, ким став би Пилип Гайда, якби залишився на селі: «білою вороною», якого селяни водночас і поважали, і висміювали за його «дивацтва».

На те, що біографія Пилипа Гайди склалася інакше, мали вплив передусім два чинники. Перший — статус його родини. Як показують біографії інтелігентів селянського походження, більшість з них походили з заможніших сімей. Батьки «були рільниками середньозаможного стану», хоч дехто злобно звав їх «багачами»; про діда кружляли легенди, що він був дуже багатим, не знав панщини і «сушив гроші веретами» (в рядні, оберемками). Треба, однак, виразно підкреслити: заможність у тодішньому селі мала відносний характер. Вона була далека від того образу куркуля, який творила радянська пропаганда. У цьому переконують малі, але характерні деталі: сам Пилип аж до навчання у міській школі не мав черевиків і кожен раз потерпав від холодної роси, коли пас худобу зранку; м'ясо чи навіть сало було рідким гостем у його родині; їхня хата, як і всі інші хати у селі, була

² Я намагався схарактеризувати ці моменти у своїй біографії Івана Франка. Див.: *Грицак Ярослав*. Пророк у своїй вітчизні. Іван Франко та його спільнота (1856–1886). — К.: Критика, 2006.

збудована з глини. Батько був одним з перших, хто вирішив збудувати муrowаний будинок. Але намагаючись, за селянським звичаєм, максимально зекономити на коштах, він безповоротно підірвав здоров'я. Заможність на селі означала головно те, що родина під час переднівку — часу між старим і новим урожаєм — не знала голоду й не займала у борг гроші на хліб, а також те, що батьки зможуть забезпечити дітей землею для такого самого «заможного» життя-виживання.

Другим чинником була непереможна тяга самого Пилипа до освіти. Сам по собі заможний статус родини не гарантував освіти дітям. Якщо заможніші селяни мали додаткові кошти, то вкладали їх у купівлю землі. Ідея, що найкращою інвестицією на майбутнє для дитини є освіта, була тоді ще малопоширеною. Характерно, що батько Пилипа не піддався на умовляння сільських вчителів віддати свого обдарованого сина до міської школи. Щоб туди потрапити, Пилип задумує і виграє завдяки недитячій хитрості найважливішу битву свого життя — битву з власним батьком за право вписатися до міської школи. Ставши учнем, а потім гімназистом, він щодня (!) ходить пішки по 9 км від свого села до міста і назад, без перерви навіть у найлютіші морози, і так 11 років поспіль.

Другий фактор певним чином був пов'язаний з першим: малий Пилип хотів утекти від важкого сільського побуту й інстинктивно здогадувався, що ключ до цієї втечі — освіта. Малою дитиною його уяву полонив образ міщан з Тернополя, які приїжджали до села на пікнік. Найбільше вражало те, як нагулявшись, це міське товариство влаштовувало обід на траві, поїдаючи «булки, ковбаси, шинку та іншу смакоту, чого в селі не було». Приглядаючись отак до тих панів, чистих, незабруднених ані болотом, ані гноєм, ані порохом, він сам хотів стати паном. Дитячий розум виобразив, що пани — се зовсім інша каста людей, вищих і шляхетніших від селян. Він вдумав навіть цілий цикл оповідань про панів, на зразок розповідей про короля Артура та лицарів Круглого столу.

Кажуть, що минуле — це інша країна. Його інакшість полягає, зокрема, в тому, що там розмовляють іншою мовою. Формально вона може бути схожа на нашу сучасну, але все ж таки вимагає перекладу. Відповідно, «пани» на тодішній сільській мові не означали те, що ми розуміємо під цим словом зараз, тобто поміщики, землевласники чи просто багаті люди. «Паном» був кожним, хто за своєю поведінкою, манерою вдягання чи мовою відрізнявся від селян. Головним критерієм, однак, було те, що «пани» не жили з фізичної праці і з «праці своїх рук». Така праця вважалася головною ознакою селянською стану, а інтелігентну працю селяни не вважали працею взагалі.

Шлях до «панства» пролягав у переході від першої до другої. Цей перехід не був ані легким, ані остаточним. Уже пізніше, за зрілих літ, позбавлений інших засобів до існування, Пилип Гайда змушений знову вернутися до сільського господарства³. Навчаючись у міській школі, він як «селях»

³ Подібний сюжет маємо у біографії молодого Франка. Див.: *Грицак Ярослав*. Пророк... — С. 197, 203.

зазнає зневаги від міських однолітків. Але незабаром, завдяки праці й талантам, переганяє і залишає позаду міських дітей — зокрема, у знанні німецької мови, якою не володів перед вступом до міської школи і яка потім стала його головною професією як учителя-германіста.

Зрозуміло, що впродовж життя Пилип Гайда зазнав би якихось змін безвідносно до того, залишився чи не залишився б у селі. Вони почалися ще за його «доміського» життя: як впливає зі спогадів, тоді в селі з'явилися дві «верчені криниці-помпи», отці василіани творили перші сільські організації. Важливо, однак, що з появою таких учнів, як Пилип Гайда, ці зміни стають частішими та регулярнішими. Показово, що перший велосипед («ровер») з'явився завдяки одному з сільських гімназистів. Дуже швидко велосипеди стали головним засобом швидкого пересування («локомоції») серед селян. Сам же Пилип першим, за участі сільської молоді, ставить на селі п'єси, і ці п'єси здобувають велику популярність серед селян.

Найголовніша зміна стосувалася, однак, самого способу мислення селян про себе: у них починає пробуджуватися національна свідомість. Головними провісниками «націоналізації села» стають ті ж «пани»: спочатку дивакуватий сільський вчитель, який намагається виховати своїх «русинських дітей» у польському патріотичному дусі, пізніше сам Пилип Гайда. Але заким він сам починає ширити національні ідеї, він націоналізується сам. Головним інструментом націоналізації виступає освіта. Навчання у місті позначене боротьбою вчителів — поляків, українців, русофілів — за дитячі душі. Паралельно з тим, що робиться «зверху» серед вчителів, «знизу», серед школярів, відбуваються регулярні бійки між поляками й українцями чи українцями та русофілами. До старших класів русофілів у його гімназії майже не залишалось: «Ніхто вже не хотів називати себе русином, усі були українці. Назву "русин" вважали образою».

Важко, однак, підвести загальний й однозначний баланс змін за межами гімназії й гімназистів, у першу чергу серед селян. З одного боку, цих змін важко було не помітити. З другого, як твердить сам Пилип Гайда, «українського тоді свідомого елемента було мало». Сам він до останніх років навчання у гімназії не міг визначитися з вибором фаху: стати йому священиком, гімназійним вчителем («професором»). У якийсь час він навіть мріяв стати військовим офіцером, що тоді взагалі було майже винятковою професією серед галицьких русинів-українців. Порівняльні дослідження показують, що чисельність офіцерського корпусу серед тої чи іншої національної групи Австро-Угорської імперії напряму була пов'язана з кількістю освіченої еліти. Русько-українське населення Галичини займало і в одній, і в другій градації найнижчі місця⁴. Це показує, що тогочасні зміни нагадували радше малі островки серед моря традиції. У кожному разі, вони були недостатніми, порівняно з цивілізаційним поступом інших народів.

⁴ *Deák István. Beyond Nationalism. A Social and Political History of the Habsburg Officer Corps 1848 – 1918.* — New York, Oxford, 1992.

Масові зміни прийшли з війною. Вона почалася якраз тоді, коли Пилип Гайда скінчив гімназію. Від 1914 р. розпочинається довгий, майже 40-річний період його боротьби за виживання. Як образно передає досвід війни автор спогадів, «самому Данте не вистачило б відповідних слів, щоб змалювати таке пекло». Та й сам автор розповіді виживає чудом. Йому вдалося пережити тяжку форму тифу та інші смертельні загрози, як-от бомбардування чи сліпа куля, коли навколо нього гинули приятелі, наречена, сестра й інші близькі люди; він ледве не потонув у швидкій азіатській ріці, коли втівав з російського полону; і його ледь не поховали живцем, коли тяжкохворого вважали вже померлим. Три рази Пилипа Гайду арештовували, і кожен арешт міг скінчитися розстрілом, якби не його виняткова розторопність чи просто везіння. Зрештою, наприкінці Другої світової війни він напевно би не уникнув нового арешту й майже певної загибелі у застінках НКВД чи сибірських таборах, якби не втік, разом з тисячами західноукраїнських інтелігентів, на Захід й не опинився у США, з підірваним здоров'ям, без гідної праці, але, на відміну від більшості своїх однолітків, живий і на волі.

Частина спогадів, що починається Першою світовою війною і закінчується еміграцією на Захід, читається як пригодницька повість. Вона може служити доброю й витверезливою протиотрутою проти повістей «шпаги і плаща» таких трубадурів комунізму, як Микола Островський з його романом «Як гартувалася сталь» чи повістю Володимира Беляєва «Стара фортеця» — тим більше, що дія цих повістей відбувається у тих місцях і в тому часі, про які пише Пилип Гайда.

Пригодницький характер оповіді не мав би відвертати нашу увагу від іншої, важливішої історії, котра мала вирішальний вплив на долю оповідача і його ровесників: обидві війни були найбільш масовим вторгненням модерності у світ традиційного суспільства — світ монархій і багатокультурних спільнот, що склалися з польської чи іншої аристократії, малоосвічених русько-українських та інших селян чи місцевих євреїв. Після 1945 р. від цих світів майже нічого не залишилося. На їхньому місці постало переважно зурбанізоване, зіндустріалізоване, освічене й досить культурно однорідне суспільство.

Однією з найперших ознак цієї «модернізації через насильство» стала масова націоналізація населення. Війна активізувала національне питання. У воєнних умовах етнопонаціональні різниці набирають дуже важливого значення. Уже у перші тижні війни 1914 р. місцеві русини стають жертвами репресій за національним принципом. Польський жандарм чи угорський військовий патруль, зустрівши в селі старшого мужчину, питались: «Ти Pole чи Rus?» — й відповідь «Та рус» була підставою для арешту, ув'язнення і навіть смерті. В австро-угорській армії Пилип Гайда зустрічається з ворожим ставленням чехів до українців. У російському полоні його разом з іншими австро-угорськими вояками сегрегують за національностями. У той же час війна дає йому можливість вперше зустрітися зі своїми національними побратимами — українцями з підросійської України, котрі воювали по іншій

лінії фронту. Спогади подають приклад одного з перших випадків всеукраїнського братання — коли він випадково зустрічається з сином Миколою Аркаса — чи національної роботи, яку він провадив у полоні, включно чи не з першим публічним виконанням забороненого у Російській імперії українського національного гімну «Ще не вмерла Україна».

Ця друга частина спогадів, що стосується 1914–1952 р., не потребує розлогих коментарів. На відміну від першої, сільської, вона не містить слів чи термінів, значення яких треба спеціально пояснювати сучасному читачеві. Вона написана мовою і способом, які краще зрозумілі нам, дітям модерного і знаціоналізованого світу. Цінність цих спогадів у тому, що вони докладно показують, як ці два світи — донаціональний і національний — переростали один в одного і були пов'язані між собою завдяки таким вихідцям з села, як Пилип Гайда. Вони, ці вихідці, не явили таких талантів, як Шевченко чи Франко — хоча би тому, що потенційні Шевченки і Франки загинули на полі війни чи у застінках. Однак навіть дві війни не могли дощенту винищити цього нового покоління селянських інтелігентів. Завдяки своїй масовості вони зреалізували те, що досі існувало лише у головах Шевченка, Франка та їх нечисленних послідовників — візію України як окремої нації. Порівняльні дослідження національних рухів показують: масове входження селянських дітей у національний рух — це свідчення того, що націотворення перейшло точку, з якої уже немає повернення назад. Іншими словами: нація стала вже «твердою» реальністю⁵.

Цей висновок однаково стосується як діячів з півавстрійської, так і підросійської України — молодих фельдшерів, агрономів, вчителів та інтелігентів селянського походження, які у силу воєнних та революційних обставин змушені були закинути свої професії й стати вояками чи політиками⁶. Однак існують певні риси, які виразно відрізняли галичан від інших. Про них пише Пилип Гайда у своїх спогадах з часу його побуту на «великій Україні» у 1917–1919 р.: галичани були зразками розторопності, зорганізованості й прагматичності, і не раз їх присутність у вирі революційних подій рятувала ситуацію.

Ці спостереження Гайди підтверджуються іншими спогадами як галичан, так і не-галичан. Галичина під час української революції була, словами Івана Лисяка-Рудницького, «єдиним в новітній історії прикладом українського державного правопорядку... Тогочасна політична Галичина, не маючи провідних особистостей на геніальну міру, посідала суцільне, організоване

⁵ Hroch Miroslav. *Social Preconditions of National Revival in Europe. A Comparative Analysis of the Social Composition of Patriotic Groups among the Smaller European Nations.* — New York, 2000. — P. 149–154, 179.

⁶ Див.: Лисяк-Рудницький Іван. Історичні есе. — Т. 1. — К., 1994. — С. 471–482; Andriewsky Olga. *The Making of the Generation of 1917: Towards a Collective Biography* // *Journal of Ukrainian Studies.* — Summer–Winter 2004. — P. 19–37; Пеленський Зенон. Між двома конечностями // Євген Коновалець і його доба. — Мюнхен, 1974. — С. 502–524.

керівне політичне середовище (оту плеяду Костів Левицьких, Петрушевичів, Олесницьких, Макухів, Ганкевичів і стільки інших), так що провід молоді державности опинився не в руках невідомих авантюриків, а в руках людей, що в їхню абсолютну персональну чесність та високе почуття відповідальности весь народ слушно вірив... Приносить вона не лише своїх Франків і Стефаників, але у першу чергу те, в чому її найбільша особливість і найбільша цінність: своєрідні політичні традиції»⁷.

Мемуари Пилипа Гайди — це власне спогади одного з носіїв цієї традиції. «Як звичайний рядовий член своєї рідної спільноти, — пише він, — я завжди і всюди виконував покладені на мене обов'язки спокійно, тихо і без зайвого галасу, але виконував їх чесно й солідно, та можу сміливо з рукою на серці сказати, що не пригадую собі, щоб коли-небудь за час своєї багаторічної праці на різних посадах з боку мого керівництва або наставників мав коли-небудь якісь докори чи зауваження за неякісне виконання обов'язку».

Ця галицька політична традиція сильно підупала вже у міжвоєнній Польщі, а роки Другої світової війни та післявоєнної радянської влади винищили її майже до кореня. Її слабкість чи відсутність у сучасній Україні значною мірою визначає слабкість самої України. Відродження цієї традиції, бодай часткове, могло би стати однією з передумов нормалізації України. Історики, однак, знають, що відродження традиції означає насправді її поновне створення. А один з головних інструментів такого створення — це активізація історичної пам'яті. Тим-то видання цих спогадів має не лише історичне чи літературне, а й політичне значення.

⁷ *Лисяк-Рудницький Іван*. Історичні есе. — Т. 2. — К., 1994. — С. 56–57, 62.